

О.М. Следь, к.е.н.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕФОРМАЛЬНОГО СЕКТОРУ РИНКУ ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Трансформація економічного та соціально-політичного устрою в Україні, що відбувалася з початку 90-х років минулого століття, обумовила виникнення принципово нових явищ у сфері зайнятості населення. Серед таких явищ можна визначити сегментацію ринку праці за формами власності та статусом діяльності, розвиток приватного підприємництва, поширення неформального сектору. Великий неформальний сектор ринку праці, який склався в економіці України, за своїми масштабами та значенням, є новим, недостатньо дослідженим соціально-економічним явищем. У

© О.М. Следь, 2013

зв'язку з тим, що до послуг неформального ринку праці звертається значна кількість населення країни, він є фактично самостійним сегментом ринку праці, якому притаманні такі риси, як значна чисельність зайнятих, визначені сфери діяльності, певний соціально-демографічний та професійно-кваліфікаційний склад працівників.

Значення неформального сектору ринку праці для економіки України не є однозначним. З одного боку, він сприяє забезпеченню додаткової зайнятості населення та збільшенню його доходів, стримує падіння рівня життя та зростання безробіття. Разом із тим неформальна зайнятість створює багато соціальних проблем, до яких належать відсутність соціальних гарантій і контролю за умовами праці, втрата працівниками рівня кваліфікації та професійних навичок. Прихована зайнятість формує додаткові умови для розвитку кримінального середовища й обумовлює втрату коштів державного бюджету через приховання доходів від оподаткування [1, с. 389].

Незважаючи на те що неформальний сегмент відіграє суттєву роль у складі ринку праці, це явище є недостатньо дослідженим і висвітлюється в науковій літературі значно менше, ніж інші аспекти ринку праці. Проблема тіньової економіки і неформального сектору приділяється значна увага у зарубіжній економічній і соціологічній літературі. У першу чергу слід відзначити дослідження таких авторів, як Г. Аллен, С. Джонсон, Д. Кауфман, Е. Де Сою, Б. Харріс-Уаш, Т. Шанін. Із початком ринкових реформ ці проблеми почали широко висвітлюватися також у вітчизняній літературі у працях О. Амосова, Л. Белової, О. Богуцького, А. Головачова, Д. Горелова, М. Долішнього, В. Іванової, О. Кашепова, О. Котляра, Е. Лібанової, О. Нікіфорової, В. Онікієнко, В. Павленкова, І. Петрової, В. Петюха, О. Рофе, В. Секретарюка, М. Шаленка.

Проблема неформальної зайнятості безпосередньо пов'язана із завданням адекватної оцінки соціально-економічного стану регіону та держави в цілому, визначення реального рівня виробництва і споживання. Для вирішення цих завдань необхідно визначити специфіку неформального сектору, його масштабів та тенденцій розвитку. Відрізняються не тільки кількісні, але і якісні підходи до визначення сутності та складових неформального сектору ринку праці. Відсутнім є науково обґрунтоване визначення неформального сектору та визнання критеріїв класифікації працівників за

ознакою формальної або неформальної зайнятості. Крім того, неформальна зайнятість в Україні є досить специфічним явищем, яке суттєво відрізняється від неформального сектору ринку праці інших країн, що ускладнює застосування міжнародних рекомендацій та світового досвіду щодо його оцінки та регулювання.

Метою статті є дослідження особливостей формування та функціонування неформального сектору ринку праці в Україні, аналіз його головних рис та наслідків.

Неформальний сектор ринку праці – це специфічний сегмент ринку праці, у рамках якого функціонує сукупність господарських одиниць, що здійснюють незареєстроване виробництво товарів та надання послуг. Відмітною рисою неформального сектору ринку праці є відсутність реєстрації і сплати податків. Серед інших характеристик незареєстрованої діяльності слід зазначити високу варіацію доходів (доходи можуть бути як значно менше, ніж у зареєстрованому секторі, так і суттєво їх перевищувати), низький рівень організації та умов праці, недотримання та порушення трудового законодавства при організації та здійсненні діяльності.

У сучасних умовах основними напрямками незареєстрованої трудової діяльності в Україні є:

а) виробництво продукції, виконання робіт чи надання послуг, які дозволені чинним законодавством, але не зареєстровані (ремонтно-будівельні роботи на замовлення населення, медичне обслуговування поза офіційних спеціалізованих установ, надання послуг перукарів, косметологів на дому, репетиторство, пошиття одягу тощо);

б) одержання оплати за роботи і послуги, які за законом є безкоштовними (оплата безкоштовних медичних та освітніх послуг, хабарі посадовим і не посадовим особам);

в) одержання додаткової оплати за роботи та послуги вище законного тарифу (додаткова оплата населенням послуг, наданих працівниками комунального та побутового обслуговування, оплата медичних послуг вище офіційного тарифу);

г) одержання доходів від кримінальної діяльності, здійснення діяльності, забороненої законодавством (торгівля наркотиками, грабїж, проституція, рекет).

Існування незареєстрованого сектору ринку праці є неминучим та обумовлено цілим рядом як об'єктивних, так суб'єктивних причин. Досліджуючи специфіку неформальної зайнятості в Укра-

їні, Е. Лібанова виділяє чотири основні причини виникнення незареєстрованого сектору ринку праці [2, с. 121-123]:

1. Ненавмисне уникнення реєстрації, яке виникає через відсутність офіційної регламентації певного виду економічної діяльності або наявність значних бюрократичних перешкод для реєстрації. Деякі види праці, які не заборонено законодавством, досить важко зареєструвати як вид економічної діяльності та регламентувати їх здійснення надалі. Прикладом такої незабороненої активності може бути вуличний співак, деякі інші види творчої діяльності.

2. Вимушене уникнення реєстрації, яке обумовлене неможливістю розвитку або виживання виробничої одиниці без «тіньової» економічної діяльності. Є досить поширеною причиною поповнення неформального сектору ринку праці в Україні. Такий мотив є притаманним, у першу чергу, малозабезпеченим та соціально незахищеним прошаркам населення, для яких оформлення офіційної реєстрації певного виду діяльності є економічно недоцільним, оскільки їх діяльність має епізодичний характер та приносить мінімальний дохід. Прикладом такої форми незареєстрованої діяльності можна назвати вуличну торгівлю, коли пенсіонери реалізують врожай із власного господарства.

3. Ініціативне уникнення реєстрації, яке пояснюється прагненням одержання додаткового прибутку. Стає основним мотивом працівників, який призводить до поширення неформального сектору ринку праці в нашій державі. Бажання приховати від оподаткування частину або весь прибуток є досить типовою рисою, яка характеризує діяльність малого, середнього та великого бізнесу. Також до цієї категорії належать представники громадян середнього класу, які надають населенню незареєстровані послуги (побутові, медичні, навчання).

4. Укриття під загрозою насильства, яке наближається до сфери криміналу. Включає здійснення діяльності, яка є забороненою чинним законодавством (проституція, продаж наркотиків, нелегальна реалізація зброї).

Проте не тільки суб'єкти господарювання є рушійною силою, що спричиняє зростання неформального сектору ринку праці. Доречно зазначити, що в нашій країні попит на послуги та продукти неформального сектору ринку праці породжують їх пропози-

цію. Останніми роками такі послуги, як, наприклад, будівництво та ремонт житла, послуги майстрів сфери “краси”, репетиторство, деякі медичні послуги, населення воліє отримувати саме у незареєстрованому сегменті, унаслідок порівняно низьких цін. Падіння рівня життя населення призводить до зниження його споживчої здатності і спричиняє зростання неформального сектору ринку праці.

Слід також зазначити особливості національного менталітету українців, які також впливають на поширення незареєстрованої діяльності на ринку праці. Прагнення економити при одночасному небажанні “ділитися” із державою є основним наслідком періоду політичної, соціальної та економічної трансформації. Таким принципом доволі часто керуються не тільки виробники, але і споживачі. Okремо можна виділити такий аспект неформальної діяльності, як пропозиція та отримання хабарів, або оплати вище офіційного тарифу. Безпрецедентною рисою цього явища в Україні є те, що ініціатором усе частіше стає саме той, хто пропонує незаконну оплату з метою отримання більш швидкого та якісного результату. Така тенденція спостерігається в державному секторі, сфері охорони здоров’я, освіті.

Важливою рисою українського неформального ринку праці є його значне розшарування та поляризація. На одному полюсі можна виділити зайнятих із досить високим рівнем доходів, які діють із метою отримання додаткових прибутків бізнесу через ухилення від сплати податків. На другому – представники малозабезпечених прошарків населення та особи зі зниженою дієздатністю, для яких можливості працевлаштуватися у формальному секторі економіки є обмеженими [3].

Характерною особливістю українського незареєстрованого ринку праці є поступове зникнення межі між формальним і неформальним секторами. Через погіршення ситуації на ринку праці, низький рівень життя населення, зростання безробіття відбувається вплив зайнятих із формального сектору до неформального [4, с. 68]. Особливістю національного неформального сектору є те, що значна частина зайнятих у ньому підтримують постійний зв’язок із формальним сектором, населення має широкі можливості отримання доходів, що не підлягають обліку, на підприємствах і в організаціях формального сектору.

Економіка будь-якої держави, як і світового господарства в цілому, розвивається циклічно, що виявляється в певній періодичності виникнення кризових явищ в економіці. Для збереження балансу ринкової системи країни ринок праці має гнучко та швидко реагувати на зміну економічної ситуації. Таким чином, під час економічного спаду, коли попит на товари та послуги зменшується, стрімко зростає зареєстроване безробіття. Так, у період фінансової кризи 2008 р. в Україні спостерігалось масове звільнення та скорочення штатів працівників підприємств усіх форм власності. У такій ситуації існування або виникнення незареєстрованої трудової діяльності у громадян, які залишилися без роботи, можна оцінювати виключно як позитивне явище, що підтримує соціально-економічну стабільність у державі. Незареєстрована трудова діяльність безробітних не тільки стримує швидке падіння рівня життя населення, але й запобігає розвитку та поширенню цілої низки небажаних соціальних явищ. До негативних соціальних наслідків циклічного безробіття можна віднести загострення криміногенної обстановки, поширення алкоголізму та наркоманії, зростання кількості розлучень, збільшення випадків психічних розладів, депресій та суїцидальних спроб. Прояв цих негативних наслідків стримується та нівелюється наявністю будь-якої, навіть незареєстрованої зайнятості, оскільки вона не тільки надає можливість отримувати дохід та забезпечувати свою життєдіяльність та основні потреби своєї родини, але і спрямовує витрачання сил та часу безробітних у конструктивному напрямі, одночасно надаючи деяку психологічну впевненість у житті та певну емоційну стабільність. Особливості формування та розвитку, а також основні риси функціонування визначають наслідки існування неформального сектору ринку праці в Україні (див. рисунок).

Неформальна зайнятість забезпечує населення додатковим доходом. Особливо це стосується працівників, які є зайнятими у формальному секторі економіки, але у вільний від основної роботи час здійснюють свою діяльність за спеціальністю також на незареєстрованому ринку праці. Прикладом може бути надання приватних уроків вчителями шкіл та викладачами ВНЗ, або надання перукарських та косметологічних послуг на дому працівниками салонів краси. Такі види послуг не тільки дозволяють одержати додатковий заробіток працівникам, але є і привабливими для спо-

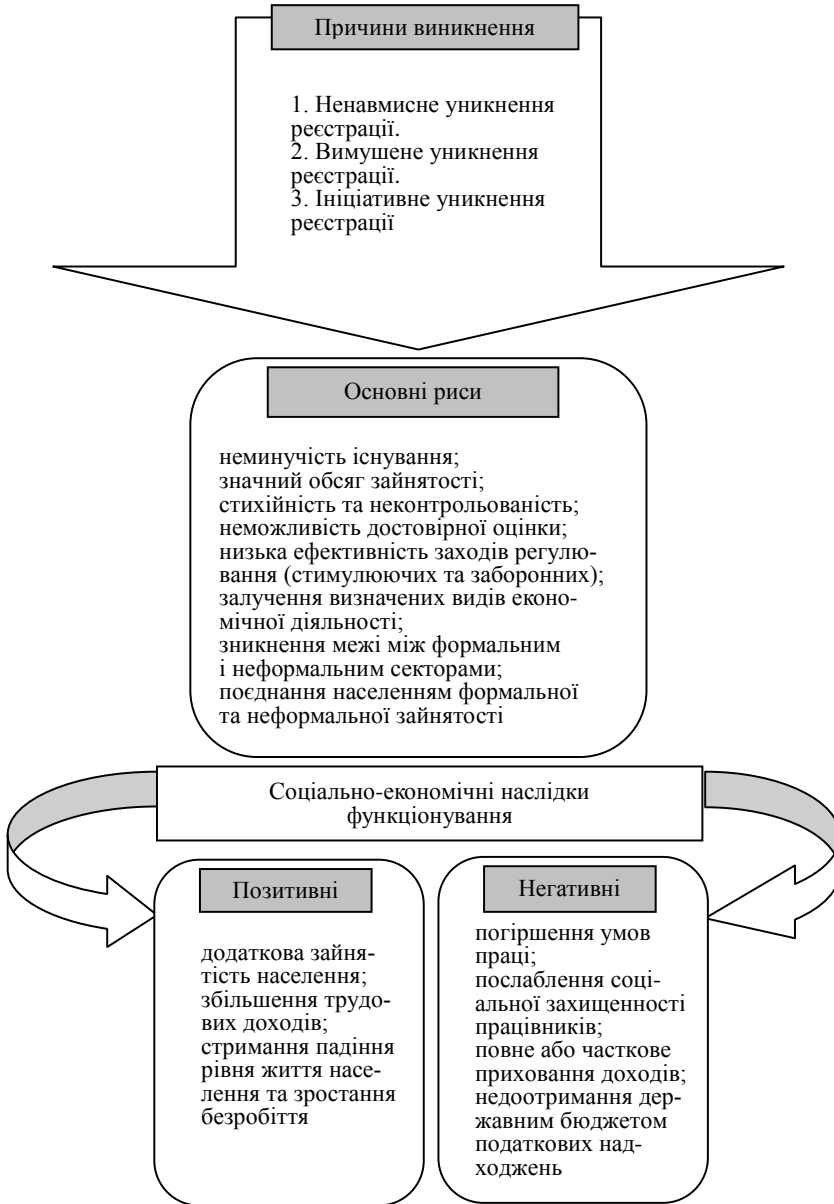

Рисунок. Причини, особливості та наслідки функціонування неформального сектору ринку праці

живачів цих послуг, оскільки коштують значно нижче порівняно із послугами, наданими спеціалізованими закладами. Таким чином, споживчий сегмент ринку стимулює розвиток певної частини неформального сектору ринку праці, створюючи суттєвий попит на незареєстровані послуги.

Одночасно необхідно усвідомлювати, що працівники, які здійснюють неформальну діяльність додатково до первинної зайнятості, не є зацікавленими у створенні на державному рівні сприятливих умов для легалізації та відповідної реєстрації. Це обумовлено тим, що вони є платниками податків та здійснюють відрахування від заробітної плати до фондів соціального страхування за основним місцем роботи. Усвідомлення факту, що вони виконують свій обов'язок перед державою, а також забезпечують себе пенсією в майбутньому, спонукає розглядати додаткову незареєстровану діяльність як дохід, на який вони "чесно заслуговують". Незважаючи на значне недоотримання податкових надходжень, наслідки існування такої форми незареєстрованої зайнятості можна оцінювати як позитивні, оскільки вона приводить до збільшення трудових доходів громадян, які надають споживачам кваліфіковані послуги високої якості.

Також наявність незареєстрованої трудової діяльності є чи не єдиним шляхом підтримання прийнятого рівня життя для таких соціально вразливих категорій населення, як пенсіонери за віком та інвалідністю, молодь та студенти, матері, що мають малих дітей, громадяни з певними фізичними вадами. Для таких громадян можливості працевлаштування у формальному секторі економіки дещо обмежені, а дохід, який вони одержують від держави, є недостатнім для задоволення повного спектра потреб. При цьому діяльність, яку обирають ці категорії населення, не забезпечує великий розмір доходу, а отже, і податкових надходжень.

Ще одним важливим позитивним наслідком існування неформального сектору ринку праці можна зазначити такий соціально-психологічний аспект, як потреба та можливість здійснювати діяльність, яка відрізняється від виду праці за основним місцем роботи. Так, наприклад, громадяни, які працюють найманими працівниками або службовцями в органах державної влади, у вільний від роботи час можуть надавати послуги з пошиття одягу або здійснювати ремонтно-будівельні роботи. У цьому випадку незареєстрована діяльність є додатковою зайнятістю, яка приносить додат-

ковий дохід. Попит на отримання таких видів послуг, що надаються не фахівцями певної галузі, на сучасному етапі існує і є досить високим через невисоку вартість.

Проте найбільш суттєвими та впливовими на соціально-економічні показники розвитку держави є негативні наслідки функціонування незареєстрованого сегмента ринку праці. Ці наслідки можна поділити на первинні, тобто прямі, безпосередні, такі, що виникають у першу чергу та є більш очевидними, та вторинні, тобто непрямі, опосередковані, які виникають як результат первинних наслідків [5, с. 50-51].

Основним негативним первинним явищем є недоотримання доходів державного бюджету, зменшення податкових надходжень через повне або часткове приховання трудового заробітку. Масштаби недоотримання податкових надходжень в Україні набувають загрозливих розмірів. Менталітет громадян нашої держави діє всупереч логіці та реальним потребам національної економіки. Недостатні фінансові надходження до дохідної частини державного бюджету впливають на планування державних витрат. І першими страждають сфери національного господарства, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, тобто наука, освіта, охорона здоров'я, культура та інші. Проте в сучасній державі нормальне функціонування саме цих сфер є основою формування продуктивного трудового потенціалу, який забезпечують сталий соціальний розвиток та економічне зростання. Лише здорова та освічена нація здатна гарантувати країні високе місце у світовому рейтингу держав за соціально-економічними показниками розвитку.

Другим важливим негативним наслідком функціонування неформального сектору ринку праці в сучасних умовах можна вважати послаблення системи соціального захисту населення. Громадянин, який більшість свого трудового життя здійснює незареєстровану трудову діяльність, не в змозі розраховувати на гідне пенсійне забезпечення, а також відповідну державну допомогу в разі нещасного випадку на виробництві та за умов іншої необхідності. Це, у свою чергу, створює загрозу для стану держави та ряду соціальних показників, що характеризують рівень та якість життя населення, його захищеність та благополуччя. При чому ці наслідки у вигляді падіння соціальних показників, можна буде побачити лише через 10-15 років, коли перші групи населення, які почали незареєстровану трудову діяльність, досягнуть пенсійного віку.

Пенсійна система нашої держави не є досконалою і не дозволяє пенсіонерам підтримувати рівень життя згідно з європейськими стандартами. У майбутньому ситуація буде ускладнюватися появою незабезпечених літніх людей, які існують на межі бідності.

Важливим негативним наслідком функціонування незареєстрованого сектору ринку праці є недостатня соціальна захищеність працівників та незадовільний рівень організації праці. Для працівників, які здійснюють трудову діяльність за наймом без належного оформлення трудових відносин, рівень гарантій та можливості захисту своїх прав є вкрай низькими. Характерними ознаками такого стану є:

оплата праці (довільне встановлення розміру оплати праці, часто невідповідного реальному трудовому внеску, штрафні санкції як захід дисциплінарного впливу);

режим праці (ненормований робочий день без компенсації за понаднормові роботи і роботу у святкові та вихідні дні);

умови праці (антисанітарні умови, недотримання норм охорони праці);

процедури звільнення (відсутність попереднього повідомлення та виплати вихідної допомоги; незахищеність від довільного звільнення і неможливість відстоювати свої права в судовому порядку);

соціальні гарантії (відмова в наданні щорічної відпустки і виплаті грошової компенсації в період тимчасової непрацездатності);

пенсійне забезпечення (неофіційний заробіток не є основою для нарахування пенсії).

Досить часто інтенсивність праці у сфері незареєстрованої зайнятості значно вище, ніж у формальному секторі – середня тривалість робочого тижня становить майже 50 годин. Проте у більшості випадків це практично не впливає на розмір оплати праці.

Важливим аспектом існування неформального сектору ринку праці слід вважати незадовільні умови праці, у яких здійснюється незареєстрована трудова діяльність. Нерегламентована зайнятість не передбачає дотримання обов'язкових санітарно-гігієнічних норм та стандартів організації трудового процесу, а також відповідного контролю з боку державних органів. Незареєстрована зайнятість, яка має назву "підпільна", у багатьох випадках

здійснюється на дому, або у приміщеннях, які не є пристосованими для реалізації тих чи інших видів діяльності.

Окремі форми неформальної зайнятості, такі як послуги няні, репетитора, кравця, існували в Україні ще до початку ринкових перетворень. Проте у процесі переходу до ринкових відносин склад, масштаби, характер неформального сегмента ринку праці, його роль в економіці суттєво трансформувалися. Найбільш типовими формами неформальної зайнятості в сучасних умовах є: вулична торгівля, послуги населенню з будівництва, ремонту, пошиття одягу, приватні послуги з ведення домогосподарства, приватні уроки, репетиторство тощо. Також до цього сегмента належить кримінальна діяльність та будь-який вид діяльності суб'єктів господарювання, який відбувається без укладання контракту і не декларується в податкових органах.

Для більшості населення зайнятість у неформальному секторі ринку праці є вторинною. Особи, які зайняті вторинною незареєстрованою діяльністю, найчастіше офіційно працюють у галузях із низьким рівнем оплати праці, з неповною зайнятістю за ініціативою адміністрації, а також таких, які надають відносно вільний режим праці. Залучення населення до неформального сектору ринку праці зростає відповідно до зниження соціально-професійного статусу працівників. Виняток становлять пенсіонери, серед яких неформальна зайнятість є поширеною серед осіб, котрі мають відносно вищий рівень доходу, що свідчить про їх конкурентоспроможність на ринку праці.

Висновки. У цілому на сучасному етапі розвитку економіки України неформальний сектор ринку праці відіграє як позитивну, так і негативну роль. Незважаючи на його вади підтримати соціальний розвиток держави без його існування на даному етапі неможливо. Крім того, досвід країн із масовою неформальною зайнятістю свідчить про те, що вона не зникає автоматично зі створенням нових робочих місць у формальному секторі. Заборонні заходи щодо неформального сектору ринку праці також виявляються неефективними. Скорочення неформального сектору в результаті посилення політики держави щодо незареєстрованого сегмента ринку праці призведе до суттєвого зростання безробіття, оскільки значна частина неформально зайнятих не зможе працевлаштуватися у формальному секторі. Для тих, хто працює у неформальному секторі на умовах вторинної зайнятості, така політика призведе до

значного зниження рівня життя. Крім того, заборонений неформальний сектор ринку праці, який переслідується державою, може набути кримінальної форми.

Усвідомлюючи, що існування неформального сектору ринку праці в довгостроковій перспективі є неминучим, необхідно розуміти, що його вади можуть мати серйозні негативні наслідки: криміналізація суспільства, люмпенізація населення, поширення бідності, деградація трудового потенціалу держави. Для того щоб уникнути таких небажаних явищ, необхідно подолати негативні тенденції розвитку неформального сектору ринку праці шляхом спрямування його розвитку цивілізованим шляхом. Комплекс регулюючих заходів у сучасних умовах має формуватися за такими напрямками: стимулювання розвитку малого підприємництва з метою переведення частини діяльності з неформального сектору до формального; стабілізація зайнятості у формальному секторі, створення умов для легалізації та виведення «із тіні» окремих форм незареєстрованої діяльності, що здійснюються в рамках формального сектору економіки з метою одержання надлишкового прибутку [6].

Література

1. Fleming M.H. The Shadow Economy / M.H. Fleming, J. Roman, G. Farrell // Journal of International Affairs. – 2000. – № 2. – P. 387-409.
2. Лібанова Е.М. Ринок праці: навч. посіб. / Е.М. Лібанова. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 224 с.
3. Тітов Я. Економічна активність населення України: аналіз та шляхи посилення / Я. Тітов // Економічний аналіз. – 2011. – Вип. 8. – С. 201-203.
4. Фесенко А.М. Безробіття як комплексна соціальна проблема / А.М. Фесенко // Наукові праці. Соціологія: наук.-метод. журн. – 2008. – Т. 103. – № 90. – С. 66-70.
5. Хоткина З.А. Социальные проблемы занятости в неформальной экономике / З.А. Хоткина // Народонаселение. – 2002. – № 4. – С. 48-58.
6. Chen M. Supporting Workers in The Informal Economy: A Policy Framework / M. Chen, R. Jhabvala, F. Lund // ILO WP on the Informal Economy. – No. 2002/2. 2002.

Надійшла до редакції 02.09.2013 р.

